

Jacek Pudliszewski

Panem et circenses w miastach Hiszpanii rzymskiej w świetle źródeł epigraficznych (I-III w. n.e.)

Słupskie Studia Historyczne 11, 9-23

2004

Artykuł został opracowany do udostępnienia w internecie przez Muzeum Historii Polski w ramach prac podejmowanych na rzecz zapewnienia otwartego, powszechnego i trwałego dostępu do polskiego dorobku naukowego i kulturalnego. Artykuł jest umieszczony w kolekcji cyfrowej bazhum.muzhp.pl, gromadzącej zawartość polskich czasopism humanistycznych i społecznych.

Tekst jest udostępniony do wykorzystania w ramach
dozwolonego użytku.

JACEK PUDLISZEWSKI

UNIWERSYTET GDAŃSKI

**PANEM ET CIRCENSES W MIASTACH HISZPANII RZYMSKIEJ
W ŚWIETLE ŻRÓDEŁ EPIGRAFICZNYCH (I-III w. n.e.)***

To przysłowiowe już, przytoczone w tytule artykułu stwierdzenie poety Juwenalisa (Sat. X, 81) odzwierciedla nie tylko ogólną sytuację panującą w Rzymie, lecz także w całej Italii i innych częściach Imperium. Dlatego w okresie Wczesnego Cesarstwa istotną sprawą było zapewnienie ludowi miejskiemu podstawowych środków utrzymania oraz bezpłatnej i masowej rozrywki. W stolicy wszelkie inicjatywy w tej kwestii należały wyłącznie do cesarza, natomiast w prowincjach podejmowali je przedstawiciele lokalnej arystokracji. Do różnorodnych form owej działalności należały m.in. rozdawnictwo pieniędzy i żywności, urządzenie igrzysk, wznoszenie budowli publicznych, pokrywanie długów miejskich. Ten typ munificencji, poświadczony przede wszystkim na terenie Italii i Afryki, występuje również w municypalach hiszpańskich¹. Ta prywatna hojność bogatych warstw miejskich miała za-

* Niniejszy artykuł jest poprawioną wersją referatu wygłoszonego na konferencji naukowej „Miasto w starożytności”, zorganizowanej przez Komisję Historii Starożytnej PTH oraz Zakład Historii Społeczeństw Antycznych Instytutu Historii UAM w Poznaniu w dniach 19-21.09.2002 r.

¹ Na ten temat m.in.: A. Lussana, *Contributio agli studi munificientia privata in alcuine regioni dell'Impero*, Epigraphica 1956, 18, s. 77-93; R. Duncan-Jones, *The Economy of the Roman Empire*. Quantitative Studies, Cambridge 1974; J. F. Drinkwater, *Gallic Personal Wealth*, 1979, Chiron 9, s. 237-242; Y. de Kisch, *Tarifs de donations en Gaule romaine d'après les inscriptions*, Ktéma 1979, 4, s. 259-280; S. Mrozek, *Les distributions d'argent et nourriture dans les villes italiennes du Haut-Empire romain*, Bruxelles 1987; G. Wesch-Klein, *Liberalitas in rem publicam: Aufwendungen zugunsten von Gemeinden in römischen Africa bis 284 n. Chr.*, Antiquitas, 1, 40, Bonn 1990; B. Rémy, *Un témoignage de la romanisation de la cité de Vienne au Haut-Empire: l'évergétisme*, Ktéma 1992, 17, s. 201-221. Z kolei na temat rozdawnictwa w Hiszpanii: T. Frank, *An Economic Survey of Ancien Rome*, t. III, Paterson-New Jersey 1959, s. 145-148; E. M. Sztajerman, *Społeczeństwo zachodniorzymskie w III wieku*, Warszawa 1960, s. 153-157; J. M. Blázquez, *Historia económica de la Hispania Romana*, Madrid 1978, s. 200-203; L. A. Curchin, *Personal Wealth in Roman Spain*, Historia 32, 2, 1983, s. 227-244; J. F. Rodríguez Neila, *Liberalidades públicas y vide municipal en la Hispania Romana*, Veleia 1989, 6, s. 135-169; J. Del Hoyo, *Un aspecto socioeconómico de la Bética: Los epula*, Actas del I Coloquio de Historia Antigua de Andalucía, Córdoba 1988; vol. II, Córdoba 1993, s. 73-88; A. Balerin, *L'évergétisme dans le conventus Tarraconensis sous le Haut-Empire romain*, Mé-

pewnić im popularność i uznanie współobywateli, a przez to ułatwić walkę o najwyższe godności i zaszczyty we władzach miejskich².

W związku z tym, że niektóre przykłady dobroczynności euergetów zostały omówione przeze mnie gdzie indziej³, w niniejszych uwagach przedstawię jedynie zagadnienia dotyczące rozdawnictwa zboża oraz organizacji różnych widowisk w Hiszpanii rzymskiej.

Zachowany materiał źródłowy, zawarty w drugim tomie *Corpus Inscriptionum Latinarum* i zeszytach l'Année Épigraphique, pochodzi z I-III w. n.e.⁴ Najwięcej zaś danych pochodzi z południowego regionu Półwyspu Iberyjskiego – Betyki. Obszar ten uważa się za jeden z najbardziej zromanizowanych w Cesarstwie Rzymskim⁵.

Rozdawnictwo zboża⁶

Podobnie jak w innych rejonach Imperium, troska o zaopatrzenie miast hiszpańskich w zboże spoczywała w rękach edylów lub powołanych w tym celu specjalnych

moire de Maitrise, doc., Université de Savoie 1994; E. M. Gil, *El mecenazgo civico en la Bética. La contribución de los evergetas al desarrollo de la vida municipal*, Córdoba 1994.

² *Liberalitas* podyktowana była jednak również społeczną koniecznością. W ten sposób chciano zapobiec wewnętrznym niepokojom. W tej kwestii zob. M. Rostovtzeff, *The social and economic History of the Roman Empire*, Oxford 1957, s. 148-149; M. Finley, *The ancient Economy*, London 1973, s. 151-154; P. Veyne, *Le pain et le cirque. Sociologie historique d'un pluralisme politique*, Paris 1976, s. 271-298.

³ J. Pudliszewski, *L'epulum dans les inscriptions espagnoles*, Eos 1992, 80, 1, s. 69-76; tegoż, *Prywatne rozdawnictwa żywności i pieniędzy w rzymskiej Hiszpanii*, Studia Classica et Neolatina, II, Godzina Śródziemnomorska, Gdańsk 1995, s. 97-109; tegoż, *Udział kobiet w munificencia privata miast prowincji hiszpańskich w I-III w. n.e.*, Słupskie Studia Historyczne 2001, nr 9, s. 19-25.

⁴ W zestawieniu ujęto tylko napisy datowane: CIL II 1534 (14-37 r. n.e.); CIL II 3408 (14-68 r. n.e.); AE 1973, 280 (41-54 r. n.e.); CIL II 1956 (69-79 r. n.e.); AE 1979, 434 (I w. n.e.); CIL II 1108, 471, 1685 (98-117 r. n.e.); AE 1979, 352 (k. I / pocz. II w. n.e.); CIL II 1479, 3265, AE 1958, 4 (98-138 r. n.e.); AE 1989, 420 (109 r. n.e.); CIL II 478 (135 r. n.e.); AE 1976, 351 (155 r. n.e.); CIL II 4514 (161-169 r. n.e.); CIL 1305, 2121, 5354, AE 1958, 39 (poł. II w. n.e.); CIL II 53, 1174, 1360, 2113; 3586=5961, 5490 (II w. n.e.); CIL II 1573; 5523 (k. II /pocz. III w. n.e.); CIL II 13; AE 1953, 21 (pocz. III w. n.e.); CIL II 1532 (212 r. n.e.); CIL 1663 (211-217 r. n.e.). Zob. E. M. Gil, *El mecenazgo*, passim.

⁵ T. Frank, *An Economic Survey*, s. 143-145; L. A. Curchin, *Rural Romanization in Spain*, Cahiers des Etudes Anciennes 1988, 21, s. 75-92; A. T. Fear, *Rom and Baetica. Urbanization in Southern Spain c. 50 BC-AD 150*, Oxford 1996; J. M. Blázquez, *Espanâ romana*, Madrid 1996. Należy jednak podkreślić, że z prowincji hiszpańskich pochodzi mniej napisów rozdawniczych niż Italii czy Afryki.

⁶ Ogółem zachowało się 10 napisów odnoszących się do annony w miastach hiszpańskich: CIL II 53, 1534 (rekonstrukcja napisu zapewne słuszna: quod annon[a ipsos levaverit donum dant]), 1573, 1599, 2044, 2782, 3586=5961, 4468; AE 1979, 434 ([...] o et annonae quoi Carthaginenses ex Hispalis); J. Remesal Rodríguez, *Evergetismo en la Bética, nuevo documento de un municipio ignatio (=Oducia?)*, Gerion 1997, 15, s. 288-289 i nn.; Na temat rozdawnictwa zboża zob. m.in: J. F. Rodríguez Neila, *Notas sobre las annonae municipales de Hispania*, Hispania An-

urzędników⁷. W zasadzie *annona* wchodziła w zakres *munus personale*⁸. Niekiedy jednak podejmowały się tego prywatne osoby⁹. Pomocy zbożowej udzielano głównie w czasach trudności aprowizacyjnych i drożyzny, o czym świadczą wyrażenia typu: *[grav]issima [a]nnona [fru]mento [p]raebito [mun]icipi[bus] suis sub[ve]nisset* (CIL II 3586=5961); *populo frumentum annona cara dedit* (CIL II 2782); *an[nona gra]vissim[a]* (J. Remesal Rodriguez, op.cit., s. 288). Trudno jednak stwierdzić, czy w Hiszpanii zjawisko wzrostu cen zboża było nagminne, ponieważ współcześni zdziwieni byli niskimi cenami podstawowych artykułów spożywczych. Poeta Marcjalis podaje, że w jego rodzinnym mieście Bilbilis w 101 r. n.e. amfora wina (26,2 l) kosztowała 20 asów, a jeden modius zboża 4 asy: *Amphora vigessi, modius datur aere quaterno. Ebrius et crudus nil habet agricola* (Epigr. XII, 76). Być może są to ceny wyjątkowe¹⁰.

Najczęściej przekazywano mieszkańcom pewną ilość zboża do podziału: *ob divisionem frum[enti]* (CIL II 2044) bądź ofiarowywano pieniądze za jego zakup. W Pax Iulia *plebs* wystawiła pomnik *ex aere conlato* C. Iuliusowi Pedoniusowi w podziękowaniu za liczne zasługi na rzecz miasta oraz wsparcie funduszu zbożowego: *ob rem p[ublicam] bene administratam et annonam inlata pecunia adiutam* (CIL II 53). W podobny sposób uhonorowały, *collegia Kalendarium et Iaduaria duo*, L. Waleriusa Fawentinusa, *civis gratissimi*, za to, że: *annona frumentaria empta plebem adiuvit et ob alia merita eius* (CIL II 4468). Jediną wzmiankę o wielkości kapitału przeznaczanego na zakup zboża zawiera inskrypcja CIL II 1573 z Ipsca: *[in] frumentum (denarios) CL (milia) contulit*. Prawdopodobnie napis wymienia ogólną sumę wydaną na dotacje zbożowe przez niejakiego Stertinusa, zapewne lokalnego właściciela ziemskiego i członka elity municypalnej. Gdyby przyjąć, że ce-

tiqua 1975, V, s. 315-326; P. J. Lacort Navarro, *Cereales en Hispania Ulterior: silos de época iberoromana en la campina de Cordoba*, Habis 1985, 16, s. 368-388; S. Dardaine, H. Pavis d'Escurac, *Ravitaillement des cités et évergétisme annonaire dans les provinces occidentales sous le Haut-Empire*, Ktema 1986, 11, s. 291-302; G. Wesch-Klein, *Liberalitas*, s. 32-33; S. Mrozek, *Le problème de l'annone dans les villes italiennes du Haut-Empire romain, Le ravitaillement en blé de Rome et des centres urbains des débuts de la République jusqu'au Haut Empire. Actes du colloque international de Naples (1991)*, Naples-Rome 1994, s. 95-101; E. M. Gil, *El mecenazgo*, s. 107-111.

⁷ Np.: curator annonae (CIL II 1532); praefectus annonae (CIL II 1970); zob. też praefectus annonae ad oleum Afrum et Hispanicum (CIL II 1180).

⁸ Zob. Digesta, 50, 4, 1: *Personalia civilia sunt munera: definitio civitatis; id est ut syndicus fiat legatio ad census accipiendum vel patrimonium, scribatus [camelorum agitatio exhibitioque], annonae ac simulum cura; praediorumque publicorum, frumenti comparandi, aquaeductus, equorum circensium spectacula, publicae viae munitiones, arcae frumentariae: calefactiones thermarum, annonae divisio et quaecumque aliae curae istis sunt similes.*

⁹ CIL II 53 (II vir, flamen div.), 2782 (magister, flamen Romae et divi Augusti), 4468 (II vir). Status pozostałych ofiarodawców nie jest znany.

¹⁰ W Italii cena jednego modiusa zboża była wyższa, ale nie przekraczała 16 asów; zob. S. Mrozek, *Prix et rémunération dans l'Occident romain. (31 av. n.é.-250 de n.é.)*, Gdańsk 1975, s. 10-15, 26-27. Z kolei w świetle epigraficznych wzmianek ceny zboża w okresach drożyzny wyglądały następująco: Italia 16 asów (CIL X 6117); 200 asów (CIL IX 2861); Afryka: 160 asów (CIL VIII 23703, 23704). Należy wspomnieć, że wszystkie dane pochodzą z II w. n.e.

na zboża podana przez Marcjalisa nie uległa większym zmianom, to za owe 150 000 denarów nabyto w ciągu kilkunastu lat 600 tysięcy modiusów¹¹. Nie wiadomo jednak, ile osób skorzystało z tej pomocy i ile miar zboża otrzymało. Ustalenia mają więc charakter wyłącznie hipotetyczny. Jedyną wzmiankę o wielkości daru w postaci zboża zawiera inskrypcja z Oducia (?): [...*modios*] *sex frum[entum ...]* (J. Remesal Rodriguez, op. cit., s. 288). Każdy z mieszkańców otrzymał więc 6 modiusów.

Odbiorcami annony były szerokie rzesze społeczności miejskich, występujące w inskrypcjach jako *populus*, *plebs*, *municipes* lub *cives*. Z pomocy zbożowej korzystali również *incolae*, czyli mieszkańcy nie posiadający obywatelstwa danej miejscowości¹².

Widowiska¹³

Różnorodne *ludi* cieszyły się ogromną popularnością w miasteczkach hiszpańskich. Świadczą o tym napisy informujące o ich organizowaniu, dedykowane fundatorom przez wdzięcznych mieszkańców, a także pośrednio tablice upamiętniające budowę lub rozbudowę już istniejących cyrków i teatrów¹⁴.

¹¹ Natomiast E. M. Gil, *El mecenazgo*, s. 111, przyjmując ceny ekstremalne z czasów drożyzny (końca drugiego wieku n.e.) podaje, że wielkość ta wynosiła od 12 000 do 15 000 modiusów: „Teniendo en cuenta que en épocas de escasez el precio del modio de trigo llegó a alcanzar, en el siglo II d. de C., valores comprendidos entre 10 y 12,5 denarios, podemos calcular que con 600 000 sestertios, el donante de Ipsca habria entregado entre 12 000 y 15 000 modios de trigo a la ciudad, cantidad que habria permitido abastecer de grano a una población de unos mil habitantes durante un periodo de unos tres meses”.

¹² Odbiorcy annony: *plebs* (CIL II 53, 1599, 4468); *populus* (CIL II 1573, 2782); *municipes* (CIL II 5961); *cives*, *incolae* (CIL II 1044); *municipes et incolae* (J. Remesal Rodriguez, *Notas sobre*, s. 288 i nn.).

¹³ Wybrana literatura odnosząca się do widowisk w Hiszpanii: A. Balil, *Su gli spettacoli di amfitheatro*, Mélanges d'Archéologie et d'Histoire offerts 1966, I, s. 358-368; J. M. Blázquez, *Historia de España Antigua, II, Historia Romana*, Madrid 1978, s. 684-694; S. Mariner Bigorva, *El teatro en la vida de las provincias de Hispania*, Actas del Simposio el teatro en la Hispania Romana, Bada-joz 1982, s. 15-23; L. A. Curchin, *Personal*, s. 233-234, 244; M. Biernacka-Lubańska, *Śladami Rzymian po Hiszpanii. Przewodnik archeologiczny*, Wrocław 1983; S. Ordonez Agulla, *Edificios de espectáculos en Hispalis: una propuesta de interpretación de CIL II 1191*, Habis 1988, 28, s. 143-158; L. G. Ripoll, *Panem et circenses: el cirko y las carrera de caballos*, Espacio, Tiempo y Forma (archeol.), 1990, III, s. 305-320; A., F. Beltrán, *El anfiteatro de Tarraco: estudios de los hallazgos epigráficos*, South Woodstock 1991; E. M. Gil, *El mecenazgo*, s. 130-138; A. T. Fear, *Rom and Baetica*, s. 196-204; P. C. Rossetto, G. P. Sartorio, *Gli edifici per lo spettacolo, Hispania Romana. Da terra di conquista a provincia dell' Imperio*, Milano 1997, s. 189-193; G. Alföldy, *Die Bauinschriften des Aquäduktes von Segovia und Amphitheaters von Tarraco*, Berlin-New York 1997.

¹⁴ Całość materiału odnoszącego się do widowisk w miastach hiszpańskich: CIL II 13, 478, 954, 1074, 1108, 1191, 1255, 1305, 1360, 1441, 1471, 1479, 1532, 1663, 1685, 1956, 2100, 2113, 2121, 2473, 3265, 3270, 3408, 3664, 4514, 5354, 5490, 6339; AE 1953, 21; 1958, 4, 39; 1973, 280; 1976, 351; 1986, 428; 1989, 420. Inskrypcje upamiętniające inwestycje budowlane m.in.: CIL II 6001 (theatrum); CIL II 183; AE 1978, 402 (proscenium, orchestra); CIL II 984, 5165, 5166 (podium circi).

Z zachowanych tekstów wynika, że finansowanie widowisk było typową formą realizacji zobowiązań wynikających z wyboru na jedną z municypalnych magistratur lub szaczytnych funkcji religijnych¹⁵. Potwierdza to także, pochodząca jeszcze z czasów republikańskich (44 r. p.n.e.), *Lex Ursonensis*, która zobowiązywała każdego z duumwirów i edylów do urządzenia corocznych igrzysk, pokazów teatralnych lub cyrkowych¹⁶. Z kolei żyjący na początku drugiego wieku Marcus Valerius Proculus w czasie swojego duumwiratu: *publicos ludos et totidem dierum privatos dedit* (AE 1989, 420). Niektóre inskrypcje odnotowują, że widowiska odbywały się na życzenie współobywateli. Tak było na przykład w Ossigi, gdzie S. Quintus Fortunatus otrzymał tytuł sewira i zwolniony został na mocy dekretu rady dekurionów od wniesienia zwyczajowej *summa honoraria*. Jednakże na prośbę ludu (*petente populo*) urządził *ludi circenses* i *epulum* dla *cives et incolae* (CIL II 2100).

Wszelkiego typu spektakle organizowano również z okazji ofiarowania miastu obiektów użyteczności publicznej, dedykacji posągów i tablic honoryfikacyjnych¹⁷. Napis AE 1979, 352 podaje, że Voconia Avita: *thermas rei publicae suae Tagilitanae s(olo) s(uo) s(ua) p(ecunia) fecit easdemque circensibus edi(t)is e(t) epulo dato dedit*. Podobne *ludi* zorganizował P. Baebius Venustus z okazji zakończenia budowy mostu i przekazania go do użytku mieszkańcom Oretum. Koszt tej inwestycji, realizowanej na wyraźne *petente ordine et populo*, wyniósł 80 000 sesterców (CIL II 6339). Z kolei Lucretia Campana, *flaminica perpetua*, wypełniając wolę zmarłego męża, ufundowała posąg *Pietati Augustae*; uroczystościom odsłonięcia pomnika towarzyszyły widowiska teatralne, cyrkowe i publiczny bankiet (CIL II 1663).

Dokumentacja źródłowa w Hiszpanii sugeruje, że największym zainteresowa-

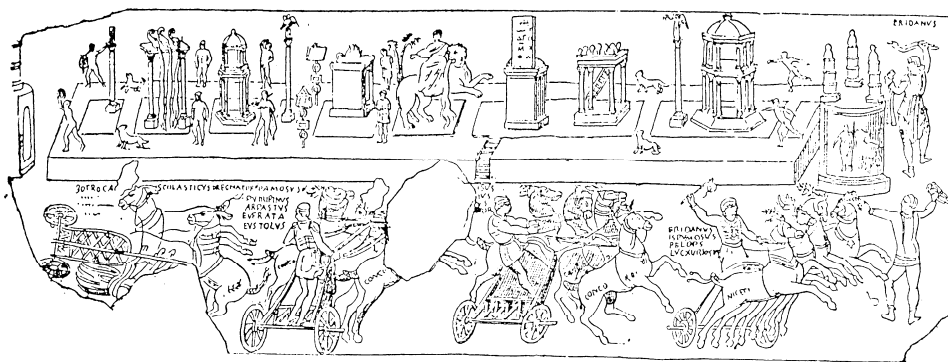
¹⁵ Napisy z ob honorem: CIL II 5354 (II designatus); CIL II 5523 (flamen); CIL II 1471 (sacerdos – kobieta); CIL II 954 (decurionatus); CIL II 13, 1108, 2100; AE 1986, 428 (seviratus); S. Dardaine, *L'évergétisme ob honorem en Betique*, Ktama 1991, 16, s. 281-291; E. M. Gil, *Summae honorariae y donaciones ob honorem en la Hispania Romana*, Habis 1994, 25, s. 193-212.

¹⁶ CIL II 5439, 70-71: LXX Ilviri quiceu[m]que erunt ei praeter eos qui primi/post h(anc) l(egem) [fa]cti erunt, ei in suo mag(istratu) munus lu/dosve scaenicos Iovi Junoni Minervae deis/deabusq(ue) quadriduom m(aiore) p(arte) diei, quot eius fie/ri [poter]it, arbitratu decurionum faciun/to inque eis ludis eoque munere unusquis/que eorum de sua pecunia ne minus (sertertium bina milia) /consumito et ex pecunia publica in sing(ulos)/ Ilvir(os) d(um) t(axat) (sertertium bina milia) sumere consumere liceto, it/que eis s(ine) f(raude) s(ua) facere liceto, dum ne quis ex ea/ pecun(ia) sumat neve adtributionem faciat, /quam pecuniam h(ac) l(egem) ad ea sacra, quae in co/lon(ia) aliove quo loco publicae fient, dari/adtribui oportebit.

LXXI Aediles quicumq(ue) erunt in suo mag(istratu) munus lu/dos scaenicos Iovi Junoni Minervae tri/duom maiore parte diei, quot eius fieri pote/rit, et unum diem in circo aut in foro Veneri faciunto, inque eis ludis eoque munere unus/quisque eorum de sua pecunia ne minus (sertertium bina milia)/consumito deve publico in sing(ulos) aedil(es) (sertertium singala milia)/ sumere liceto, eamq(ue) pecuniam Ilvir praef(ectusve)/dandam adtribuendam curanto itque iis/ s(ine) f(raude) s(ua) c(apere) liceto.

¹⁷ Napisy z okazji: a) fundacji budowlanej: CIL II 1074 (portyki), 1685 (zegar słoneczny – horologium), 5354 (łaźnia – balineum), 6339 (most – pons), AE 1978, 352 (termy), zob. też CIL II 478 (proscenium theatri); b) dedykacji posągu lub napisu honoryfikacyjnego: CIL II 1305, 1360, 1663, 1956, 2121, 2473, 3265, 3270; AE 1958, 4, 39; c) urodzin: CIL II 3664, 4514; d) fundacji nagrobka: CIL II 1479, 5490.

niem cieszyły się *ludi circenses*, czyli wyścigi wozów zaprzężonych w dwa (*biga*) lub cztery konie (*quadriga*)¹⁸. Tego typu widowiska trwały od jednego do czterech dni¹⁹. Każdego dnia odbywało się kilka wyścigów. Brały w nich udział z reguły cztery rydwany, tak jak to przedstawia mozaika z Barcelony (zob. rys.). Liczba za-

wodników mogła być jednak większa. Współzawodnicy, najczęściej odpowiednio szkoleni niewolnicy, pokonywali kilka okrążeń. W trakcie biegów widzowie posilali się i robili zakłady typując zwycięzców. Od woźniców wymagano nie tylko umiejętności w powożeniu, lecz także ostrożności, zręczności i refleksu; bardzo często bowiem dochodziło do kolizji i wypadków na torze. Najlepsi stawali się ulubieńcami publiczności i otrzymywali wysokie nagrody. W Tarraco zachowała się inskrypcja nagrobna woźnicy Eutychetusa, który zmarł w 22 roku życia: „W tym grobie leżą kości prostego woźnicy, który tak sprawnie trzymał już cugle w rękach, że ważył się przesiadać na kwadrygę, choć wciąż miał do czynienia tylko z wozem. Pozazdrościł mi moich lat los okrutny, los, któremu człowiek nie może się oprzeć. Nie dane mi było znaleźć śmierci chwalebnej w cyrku, gdzie widzowie z żalu po mnie wylaliby łzy. Trzewia mi zniszczyła nieznana choroba, której lekarze pokonać nie umieli.

¹⁸ Napisy: CIL II 478, 954, 1360, 1471, 1479, 1663, 1685, 2100, 3265, 3270, 5354, 5490, 6339; AE 1958, 4; 1976, 351; 1979, 352; 1986, 428. Zastanawiając się nad tym fenomenem, A. T. Fear, *Rom and Baetica*, s. 197, pisze: „The low attestation of *circi* in the province is surprising given this spread of inscriptions, and the fact that *ludi circenses* were the Roman form of entertainment par excellence, surpassing even the popularity of gladiatorial combat in Rome. Perhaps some of the towns above had permanent *circi*, but as games were held on individual initiative and were sporadic, and because *circi*, unlike theatres or amphitheatres, could not easily serve any other purpose, it is more likely that such games were held on areas of level land near the town concerned, with temporary stands erected when necessary. Against this, it could be said that the provision of buildings, too, was carried out by individuals and that the argument above assumes too much central direction and purposive thought in their erection. Even so an individual donor would probably obtain more gratitude and publicity from his fellow townsmen by erecting a building which would be used more frequently than a circus, such as a bath-house, or which could be used for more than one purpose, such as a theatre, or amphitheatre. Consequently *circi* were probably not a common choice for acts of *eurgetism*”.

¹⁹ CIL II 5439 (1 dzień); CIL II 954, 3270 (2 dni); AE 1976, 351 (3 dni); CIL II 1663 (4 dni).

Przechodniu, rzuć, proszę, kwiaty na mój grób. Gdybym żył, może i ty stawałbyś kiedyś na moje zwycięstwo”²⁰.

Dużą frekwencją cieszyły się również *ludi scaenici*²¹. Występy teatralne trwały z reguły cztery dni²². W tym czasie widzowie oglądali tragedie, dramaty satyrowe i komedie. Niestety, nie zachował się szczegółowy program tych przedstawień. W świetle badań archeologicznych przypuszcza się, że na przykład w Emerita Augusta grano sztuki o tematyce związanej z dziejami małżeństwa Kory z Hadesem²³.

Mniejszy aplauz wzbudzały igrzyska gladiatorские, tak bardzo popularne w Italii²⁴. W Asido L. Fabius Cordus zaprosił mieszkańców do amfiteatru na widowisko z udziałem dwudziestu par gladiatorów (CIL II 1305). Niekiedy *munera gladiatoria* były częścią widowisk proponowanych przez organizatorów. W Castulo sewir Licinius Abascantius: *ludis in theatro gladi[ator(ii)s, circ]ensi(bus) spectaculorum diebus IIII, item in theatro [?.] acroamatibus frequenter editis* (AE 1976, 351; podobnie CIL II 5523).

Spśród innych spektakli występujących w napisach hiszpańskich należy wymienić bitwę barek (okrętów?) i zawody bokserskie: *certamen barcarum et pugilum* (CIL II 13). Walki na pięści oglądali corocznie, od czasów Marka Aureliusza, również mieszkańcy Barcino dzięki fundacji L. Caeciliusa Optatusa (CIL II 4514). Jedną inskrypcja, wspomniana już wyżej, wzmiankuje o występach śpiewaków i muzyków: *acroamata* (AE 1976, 351), a inna o nieokreślonych grach i zabawach: *lusiones* (CIL II 5523). Trudniej natomiast wyjaśnić znaczenie terminów ogólnych dotyczących widowisk hiszpańskich; są to: *ludi* i *spectacula*²⁵. Mogą one odnosić się do igrzysk gladiatorских, pokazów teatralnych lub cyrkowych²⁶. Wart podkreślenia jest

²⁰ CIL II 4314: D(is) M(anibus) / Eutycheti / aurigae ann(is) XXII / Fl(avius) Rufinus et⁵ Semp(ronius) Diofanis servo b(ene) m(erenti) f(ecerunt). / Hoc rudis aurigae requiescunt ossa sepulchro / nec tamen ignari flectere lora manu. / Iam qui quadriugos auderem scandere currus / et tamen a biugis non removerer equis. /¹⁰ Invidere meis annis crudelia fata, / fata quibus nequeas opposuisse manus. / Nec mihi concessa est morituro gloria circi / donaret lacrimas ne pia turba mihi. / Ussere ardentis intus mea viscera morbi, /¹⁵ vincere quos medicae non potuere manus. / Sparge, precor, flores supra mea busta, viator; / favisti vivo forsitan ipse mihi. Tekst podaje w tłumaczeniu S. Kasprzysia, w: *Rzymskie epitafia, zaklęcia i wróżby*, opr. L. S. Mazzolani, Warszawa 1990, s. 79; zob. też napis CIL II 3181 (również auriga).

²¹ Napisy: CIL II 1074, 1108, 1255, 1663, 1685, 2121; AE 1953, 21; 1989, 420; J. Remesal Rodriguez, *Notas sobre*, s. 288.

²² CIL II 5439 (3-4 dni); CIL II 1663; AE 1953, 21 (4 dni).

²³ Zob. M. Biernacka-Lubańska, *Śladami Rzymian*, s. 43 i nn.

²⁴ Napisy: CIL II 1305, 2473, 5523; AE 1976, 351; por. zestawienie u R. Duncan-Jones, *The Economy*, s. 104-105 (Afryka s. 200-201); na ten temat m.in.: M. Grant, *Gladiatorzy*, Wrocław 1979; G. Ville, *La gladiature en Occident des origines à la mort de Domitien*, Paris 1981; J. C. Golvin, Ch. Landes, *Amphithéâtres et gladiateurs*, Paris 1990.

²⁵ Napisy: CIL II 2113, 3408, 3664; AE 1973, 280 (ludi); CIL II 1956 (spectacula).

²⁶ Zob. A. T. Fear, *Rom and Baetica*, s. 198: „One other inscription merely mentions ludi. Given the qualification of other forms of games as ‘scaenici’ or ‘circenses’, it is reasonable to assume that this refers to a gladiatorial contest. (...) Inscriptions recording spectacles are more problematic. The word appears to be generic, and to cover all kinds of games. Those recorded there-

natomiast brak informacji w źródłach epigraficznych na temat urządzanych w Hiszpanii *venationes*, czyli walk z dzikimi zwierzętami, o których często wspominają teksty italskie i afrykańskie²⁷. Przykład ten wskazuje na to, że w tej części Imperium panowały zapewne odmienne obyczaje w dziedzinie *munificentia privata* niż w Italii czy Afryce. Jednocześnie nieobecne w inskrypcjach hiszpańskie *venationes* są częstym motywem zachowanych zabytków ikonograficznych.

Fundatorzy starali się zapewne, aby organizowane przez nich spektakle wypadają jak najlepiej. Dlatego uroczystościom rozpoczęcia widowisk mogła towarzyszyć procesja: *pompa ludique* (CIL II 3408). Podczas niektórych występów wykorzystywano *vela*, czyli specjalne zasłony mające chronić widzów i uczujących przed żarem słonecznym lub deszczem, o czym informuje nas napis z Canntillana, gdzie L. Aelius Aelianus i jego żona Egnatia Lupercilla: *specularibus et velis epulo municip(ibus) et incolis utriusque sexus dato ob dedicationem omnium statuarum quae in his portic(ibus) ab iis datae et sub inscriptione eorum positae sunt d(ono) d(ederunt)* (AE 1958, 39)²⁸. W trakcie spektakli ofiarowywano mieszkańcom również podarki, oliwę oraz wydawano uczty²⁹. Trudno jednoznacznie powiedzieć, czy konsumpcja poprzedzała widowiska cyrkowe lub teatralne; być może otrzymane artykuły żywnościowe spożywano w ciągu całego dnia.

W materiale źródłowym znajdujemy kilka przykładów widowisk, które wzbudziły ogromny podziw i wdzięczność tłumów. Wspaniałe spektakle zaoferował mieszkańcom L. Iunius Paulinus, który: *munere gladiatorio et duabus lusionib(us), status quas ob honores coniunctos promiserat, ex (sestertium) CCCC (milibus) posuit et factis circens(ibus) ded(icavit)* (CIL II 5523). Nadzwyczajną hojnością wykazał się również *servis Augustalis* M. Helvius Anthus. Na żądanie *populo* rada dekurionów przyznała mu *ornamenta decurionalia*. W czasie swojego sewiratu zorganizował on czterodniowe *ludi scaenici* oraz: *dato gymnasio per eosdem dies, item mulieribus balineum gratis* (AE 1953, 21). Z podobnych przyjemności i rozrywek korzystali mieszkańcy obu płci w Singili Barba, gdzie duumwir M. Valerius Proculus urządzał widowiska publiczne i prywatne uświetnione rozdawnictwem oliwy oraz możliwością darmowego korzystania z łaźni i placów ćwiczebnych: *populum univ(ersum) in municipio habitantem et incolas oleo et balineo gratuito dato pervo-*

fore could be gladiatorial contests, chariot races, theatrical performances, other forms of entertainment, or a mixture of all of these”.

²⁷ Przykładowe napisy z *venationes*: a) Italia: CIL IV 3882, IX 2237, 2350, X 1491, 3704, 6012, 6429, XIV 3663, 4549; b) Afryka: AE 1967, 549; ILAf. 390, 400.

²⁸ Inne napisy z *vela*: CIL II 1191 ([spec]ulares ([ep]ulares ?) et vela), 3664 (*ludi cum va(e)lum*) lub *ludi cum vasis luminum*. Prawdopodobnie chodzi tu o iluminacje w czasie trwania widowiska, zob. E. M. Gil, *El mecenazgo*, s. 133, p. 82: „Estos juegos debieron ir acompañados de iluminación nocturna”. Z kolei w sprawie napisu CIL II 1191 zob.: S. Ordonez Agulla, *Edificios*, s. 143 i nn.; zob. też: E. M. Gil, *El mecenazgo*, s. 16-17: „nos indican que Lucius Aelius Aelianus y su esposa organizaron un epulum para celebrar la dedicación de un conjunto de estatuas destinadas a decorar los pórticos de la ciudad. El banquete fue dado en un lugar pavimentado con lapis specularis (espejuelo) y cubierto con toldos”.

²⁹ Publiczne uczty i widowiska: CIL II 1074, 1441, 1663, 1956, 2100, 3270; AE 1958, 4; 1979, 352.

cavit [...] gymnasium et balinea viris et mulieribus gratuita praestitit (AE 1989, 420)³⁰. Rozdawnictwo oliwy dla spożytkowania w termach odbywało się też w Barcino, kiedy zgodnie z wolą donatora miały miejsce również zawody bokserskie (CIL II 4514).

Posiadamy kilka danych na temat jednorazowych kosztów różnych *ludi*. W Urso wysokość wydatków na igrzyska lub przedstawienia teatralne ustalono na poziomie 4000 sesterców dla duumwirów, a 3000 sesterców dla edylów. Część pieniędzy pochodziła z kasy miejskiej³¹. Częściej jednak podkreślano, że całość środków pochodziła: *de pecunia sua*. Koszt *spectaculum pugilum* w drugiej połowie II w. n.e. wynosił 1000 sesterców (CIL II 4514), zaś na *ludi cum vela* wydawano 360-720 sesterców (CIL II 3664). Tyle wynosiły odsetki (6% lub 12%) od kapitału 6000 sesterców. Z kolei nieznanymi z imienia dobroczyńca z Oducia (?) ofiarował 100 000 sesterców, aby z odsetek (5-6% = 5000-6000) urządzano co roku *ludi scaenici* (J. Remesal Rodríguez, op.cit., s. 288)³².

Widzami w teatrach i cyrkach były rzesze społeczności miejskich, kryjące się pod terminami *cives*, *municipes* oraz *incolae*. Udział kobiet potwierdza zwrot *mulieres* lub *utriusque sexus*³³. W jednym przypadku krąg uczestników *ludorum in theatro* ograniczył się do członków stowarzyszenia młodzieży: *iuvenes* (AE 1989, 420)³⁴. Dla przedstawicieli rady miejskiej i Augustales rezerwowano zapewne honorowe miejsca³⁵.

Wśród organizatorów na uwagę zasługują przede wszystkim lokalni urzędnicy i kapłani oraz bogaci wyzwolenicy piastujący funkcję sewirów w wielu *municipiis*³⁶. Nieliczną grupę natomiast stanowią kobiety (zob. appendix). Niemniej jed-

³⁰ Przykładowe rozdawnictwo oliwy dla spożytkowania w łaźni: CIL V 5272, XI 2596, 6520 (Italia); gymnasia: CIL VIII 769, 1367, 11216, 14378, 15576, 23107, 26121; AE 1960, 214; ILAlg. I, 3040 (Afryka). W Italii również niewolnicy mogli korzystać bezpłatnie z łaźni (np. CIL XI 6161, XIV 2978). Zob. też: F. Cenerini, *Evergetismo ed epigrafia: lavationem in perpetuum*, *Rivista Storia della Antichità* 1987/88, 17/18, s. 199-220.

³¹ W tej kwestii zob. przypis 15.

³² Przykładowe ceny widowisk w Afryce: pugiles – część z 240 sesterców (CIL VIII 12421); *ludi et spectacula* – 2000 sesterców (CIL VIII 967); *circuenses* – 540 sesterców (CIL VIII 9052); *venatio* – 16 000 sesterców (AE 1696, 549) i inne. Zob. na ten temat G. Wesch-Klein, *Liberalitas, passim*.

³³ Widzowie: CIL II 13 (*cives*), 2100 (*cives et incolae*), 4514 (*populus*); AE 1953, 21 (*populus, ordo, mulieres*), 1958, 39 (*municipes et incolae utriusque sexus*), 1989, 420 (*cives et incolae, mulieres, vires*).

³⁴ O kolegiach *iuvenes*: M. Jaczynowska, *Les associations de la jeunesse romaine sous le Haut-Empire*, Wrocław 1978; P. Ginestet, *Les organisations de la jeunesse dans l'Occident Romain*, Bruxelles 1991.

³⁵ Zob.: *loca spectulorum* (CIL II 3364; AE 1972, 249).

³⁶ Na temat roli i działalności lokalnej administracji m.in.: N. Mackie, *Local Administration in Roman Spain A. D. 14-212*, Oxford 1983; L. A. Curchin, *The local magistrates of Roman Spain*, Toronto 1990. O sewirach w Hiszpanii m.in.: R. Etienne, *Le cult impérial dans la Péninsule Ibérique d'Auguste à Dioclétien*, Paris 1958; G. Fabre, *Les affranchis et la vie municipale dans la Péninsule Iberique sous le Haut Empire: quelques remarques*, *Actes du Colloque 1973 sur l'esclavage*, Paris 1976, s. 419-462; J. M. Serrano Delgado, *Status y promoción social*

nak można stwierdzić, że wszyscy oni odgrywali ważną rolę w ekonomice swoich miast. Pewne wyobrażenie o wielkości ich majątków i skali świadczeń w ramach *munificentia* daje nam działalność dwóch wybitnych dobroczyńców hiszpańskich. W czasach Wespazjana żyła w Cartima Iunia Rustica piastująca funkcję *sacerdos perpetua*. Jej bogactwo było imponujące. Oprócz wielu spektakli sfinansowała odbudowę zniszczonego portyku miejskiego, przekazała plac pod budowę łaźni, zapłaciła podatki publiczne, na forum wystawiła posąg Marsa, a w ramach realizowanej inwestycji *balineum* przekazała dodatkowe pieniądze na nowy portyk, basen i posąg Kupidyna; zaś dla mieszkańców wydała bankiet (*epulum*) (CIL II 1956)³⁷. Ogromne wydatki na rzecz swego miasta poniósł procurator Augusti Q. Torius Culleonus, który odrestaurował zniszczone mury miejskie, przeznaczył ziemię pod budowę łaźni, wybrukował drogę łączącą Castulo z Saltus Sisapons, ponadto w teatrze wystawił posągi Wenus i Kupidyna; spłacił także długi miejskie (10 000 000 sesterców?), a dla współobywateli urządził ucztę i dwudniowe *ludi circenses* (CIL II 3720)³⁸.

Z biegiem czasu te formalnie nieobowiązkowe akty euergetyzmu również w dziedzinie finansowania widowisk stawały się coraz bardziej uciążliwe i zaczęły przekraczać możliwości uprzywilejowanych warstw społecznych. Dlatego też, jak wspomina biograf Marka Aureliusza, cesarz ten ograniczył wszędzie igrzyska z występami gladiatorów i wydatki na przedstawienia teatralne (S. H. A., Aurel. 12). Potwierdza to również odnaleziona w Hiszpanii słynna *Lex Italicenses*, w której wymienia się maksymalne koszty igrzysk organizowanych na terenie całego Imperium³⁹. Świadectwem tych przemian jest także napis z Barcino, w którym czytamy, że Cecilius Optatus zapisał swojemu miastu w testamencie 7500 denarów (30 000 sesterców) pod warunkiem, że jego wyzwoleńcy oraz ich następcy będą zwolnieni ze zwyczajowej *summa honoraria* z tytułu pełnienia funkcji sewira: *do lego darique volo (denariorum) (septem milia quingentos), [...] ea condicione volo, ut liberi mei, item libertorum meorum libertarumque liberti, quos honor seviratus contigerit, ab omnibus muneribus seviratus excusati sint* (CIL II 4514).

Jest pewne, że częste organizowanie różnych widowisk przez najbogatsze warstwy miejskie prowadziło do ich powolnego ubożenia. Widzom natomiast, bez względu na status społeczny, pozwalało zapomnieć chwilowo o codziennych troskach i spędzić kilka dni w miłej atmosferze.

da los libertos en Hispania Romana, Sevilla 1988; H. Schulze-Oben, *Freigelassen in den Städten das römischen Spanien. Juristische, wirtschaftliche und sociale Stellung nach dem Zeugnis der Inschriften*, Bonn 1989.

³⁷ Na temat roli kapłanek w Hiszpanii m.in.: R. Etienne, *Le cult*, s. 239 i nn; N. Mackie, *Local*, s. 63, 85-86 i nn; J. A. Delgado, *Flamines Provinciae Lusitaniae*, Gerion 1999, 17, s. 453 i nn.

³⁸ O bogactwie miejscowych arystokratów np.: R. Syme, *La richesse des aristocraties de Bétique et de Narbonnaise*, Ktoma 1977, 2, s. 373-380; S. Dardaine, *Libéralites chiffrées et richesse de notables municipaux en Bétique*, *Actas del I Coloquio de Historia Antiqua de Andalucia*, Córdoba 1988; vol. II, Córdoba 1993, s. 73-88.

³⁹ CIL II 6278 (Lex Italica) (fragmenty): *Itaque censeo, uti munera, quae assiforana appellantur, in sua forma maneant nec egrediantur sumptu (sestertium) XXX (milia). Qui autem supra (sestertium) XXX (milia) ad LX (milia) edent, iis gladiatores tripertito praebentur numero pari. Summum pretium sit primae parti quinque milia, secundae quatuor milia, tertiae tria milia.*

Załącznik I

IMIENNA LISTA ORGANIZATORÓW RÓŻNORODNYCH WIDOWISK
W MIASTACH PROWINCJI HISZPAŃSKICH

Źródło	Nazwisko	Rodzaj widowisk
<i>Ekwici</i>		
CIL II 1532	M. Manius Cornelianus (curator annonae et viarum)	<i>l. circenses</i>
CIL II 3270	Q. Torius Q. f. Culleonus (proc. Aug. Prov. Beat.)	<i>l. circenses</i>
<i>Urzednicy miejscy; kaplani</i>		
CIL II 1074	L. Attius Vettus (II vir, flamen)	<i>l. scaenici</i>
CIL II 1191	C. Titius Titianus (II vir) Iunia M. f. Septimilla	<i>speculares et vela</i>
CIL II 1305	L. Fabius L. f. Cordus (III vir)	<i>XX paria gladiatorum</i>
CIL II 1685	M. Valerius M. f. Marcellus (aedilis, II vir)	<i>l. circenses et l. scaenici</i>
CIL II 2113	Cantilius (II vir)	<i>ludi [?]</i>
CIL II 2121	A. Terentius A. f. Rusticus (aedilis, II vir, pontifex)	<i>l. scaenici</i>
CIL II 3664	C. Cornelius Servinus (curator)	<i>ludi cum velum</i> (fundacja)
CIL II 4514	L. Caecilius L. f. Optatus (centurio leg. VII, leg. XV, aedilis, II vir, flamen Romae)	<i>spectaculum pugilum</i> (fundacja)
CIL II 5354	G. Aufidius G. f. Avitus (II vir designatus)	<i>l. circenses</i>
CIL II 5523	L. Iunius L. f. Paulinus (II vir, pontifex, flamen perpetuus, flamen prov. Beat.)	<i>munus gladiatorius et duae lusiones et circenses</i>
AE 1958, 39	L. Aelius Aelianus (II vir) Egnatia M. f. Lupercilla	<i>speculares et vela</i>
AE 1989, 420	M. Valerius M. f. Proculinus (II vir)	<i>l. publici et l. privati;</i> <i>l. in theatro</i>

Seviri; seviri Augustales

CIL II 13	Annius Primitivus	<i>certamen barcarum et pugilum</i>
CIL II 1108	L. Caelius Saturninus	<i>l. scaenici</i>
CIL II 2100	Sextus Quintus Fortunatus	<i>l. circenses</i>
AE 1953, 21	M. Helvius Anthus (ornamenta decurionalia)	<i>spectaculum ludorum scaenicorum</i>
AE 1976, 351	Licinius Abascantius	<i>circenses spectaculorum; l. gladiatorii; scaenica acroamata</i>
AE 1986, 428	?	<i>l. circenses</i>

Liberti

CIL II 954	M. Curiatus Longinus (ornamenta decurionalia)	<i>l. circenses</i>
CIL II 1479	Numerus Eupator	<i>l. circenses</i>

Inni (status nieokreślony)

CIL II 1360	L. Iunius Licinianus	<i>l. circenses</i>
CIL II 2473	Ceraecius Fuscus	<i>munus gladiatorius</i>
CIL II 3265; AE 1958, 4	C. Cornelius Bellicus	<i>l. circenses (2 razy)</i>
CIL II 3408	L. Baebius; L. Cadius; L. Taurus	<i>pompa ludique</i>
CIL II 5490	L. Pedanius Venustus; L. Pedanius Clavus; L. Pedanius Lupus	<i>l. circenses</i>
CIL II 6339	P. Baebius P. f. Venustus	<i>l. circenses</i>
AE 1973, 280	P. Cornelius Taurus	<i>ludi</i>

*Kobiety**a) Kapłanki*

CIL II 1471	Aponia Montana (sacerdos divv. Ang.)	<i>l. circenses</i>
CIL II 1663	Lucretia L. f. Campana (flaminica perpetua domus Augustae)	<i>l. scaenici et l. circenses</i>
CIL II 1956	Junia D. f. Rustica (sacerdos perpetua)	<i>spectacula</i>

b) inne (status nieokreślony)

CIL II 1441	Annia [...] lais	<i>l. circenses; [?] paria [gladiatorum]</i>
AE 1958, 4	L. Cornelia Marullina	<i>l. circenses</i>
AE 1979, 352	Voconia Q. f. Avita	<i>l. circenses</i>

Załącznik II

WYBRANE INSKRYPCJE

1. CIL II 1956 Cartima

Iunia, D(ecimi) f(ilia), Rustica, sacerdos / perpetua et prima in municipio Cartimitan[o] / porticus public(as) vetustate corruptas refecit, solum / balinei dedit, vectigalia publica vindicavit, signum / aereum Martis in foro posuit, porticus ad balineum, / solo suo, cum piscinia et signo Cupidinis, epulo dato / et spectaculis editis d(e) p(ecunia) s(ua) d(edit) d(edicavit); statuas sibi et C. Fabio / Iuniano, f(ilio) suo, ab ordine Cartimitanorum decretas / remissa impensa, item statuam C. Fabio Fabiano, viro suo, / d(e) p(ecunia) s(ua) f(ecit) d(edit).

DATA: 69-79 n.e.

2. AE 1979, 352 Tagilis

Voconia, Q(uinti) f(ilia), Avita / thermas rei publicae / suae Tagilitanae, s(olo) s(uo), s(ua) p(ecunia) f(ecit). / Easdemque circensibus edi(t)is e(t) epulo dato dedicavit; / at quot opus tuendum usumq(ue) / perpetuum [t]hermarum praebandum / r(ei) p(ublicae) Tagilitanae d(enariorum) duo milia q(uingentos) dedi(t).

DATA: Przełom I/II w. n.e.

3. AE 1989, 420 Singili Barba

M(arco) Valerio, M(arci) f(ilio), / M(arci) n(epoti), G(ai) pron(epoti), Quir(ina tribu), / Proculino, II vir(o) m(unicipium) m(unicipii) / Liberi Singiliensis. / Cives et incolae ex aere conlato. / Hic in II viratu publicos ludos et / totidem dierum privatos dedit; / item populum universum in municipio / habitantem et incolas oleo et balineo / gratuito dato pervocavit; / item quo die ludos iu(v)enum in theatro / dedit, gymnasium et balinea viris et / mulieribus gratuita praestitit. / Huic cives et incolae pr(idie) K(alendas) Ianuarias / abeunti e II viratu ob rem publicam / bene atministratam, consensu omnium, / in foro publice gratias egerunt et / hostias quam immolaret; item / statuam ex aere conlato dederunt. / Ordo decreto locum eligere / permisit. / II vir(atu) A(ulo) Cornelio Palma Frontiano (sic) II / P(ublio) Calvisio Tullo co(n)s(ulibus).

DATA: 109 n.e.

4. AE 1976, 351 Castulo

[Im]p(eratore) Caes(are) T(ito) Aelio / [Ha]driano Antonino / [Au]g(usto) Pio, p(atr)ip(atr)iae, pont(ifice) max(imo), tri/[bu]n(iciae) potest(at)is XVIII, / co(n)s(ule) IIII. / [?] Li]cinius Abascantio / [in re publica] Castulonensi VI viratu functus ex indul/[gentia sp]lendidissimi ordinis, quos faciendos in hono/[re - -] (se)virat(us), editis ludis in theatro gladi/[ator(ii)s, circ]ens(ibus) spectaculorum diebus IIII; item in theatro / [festius ?] acromatibus frequenter editis; statuum / imp(eratoris) Antonini Aug(usti), p(atr)ip(atr)iae, optimi maxime, priv(ata) / pecun(ia), accepto loco a re publica Castulonensium / ob honore VI viratus d(onum) d(edit).

DATA: 155 n.e.

5. CIL II 53 Pax Iulia

C(aio) Iu[li]o, C(a)ii f(ilio), / Gal(eria) tribu, Pedoni, / II viro, flamini / divorum, ob. / rem p(ublicam) bene / administra/tam et anno/nam inlata / pecunia adiu/tam. Plebs / aere conlato.

DATA: 161-180 n.e.

6. CIL II 4514 Barcino

L. Caecilius, L(ucii) f(ilius), Pap(iria) tribu, Optatus c(enturio) leg(ionis) VII G(eminae) Fel(icis) et c(enturio) leg(ionis) XV Apollin(aris), missus honesta missione ab imp(eratoribus): M(arco) Aur(elio) Antonino et Aur(elio) Vero Aug(ustis), adlectus a Barc(inonensibus) inter immunes, consecutus in honore aedilicis, II vir III (ter), flam(en) Romae divorum et Augustorum. Qui r(ei) p(ublicae) Barcinonensi ita leg(avit): do, lego, darique volo (denariorum) (septem milia quingentos), ex quorum usuris semissibus edi volo quodannis spectac(ulum) pugilum die IIII Iduum Iuni(arum) usque at (denarios) (ducentos quinquaginta), et eadem die ex (denariis) (ducentis) oleum in thermas public(as) populo praeberi et [l]ecta praestari ea conditione volo, ut liberti, item libertorum meorum libertarumque liberti, quos honos seviratus contigerit, ab omnibus muneribus seviratus excusati sint. Quot si quis eorum at munera vocitus fuerit, tum ea (denariorum) (septem milia quingentos) at rem pub(licam) Tarrac(onensem) transferri iubeo, sub eadem forma spectaculorum, quot s(upra) s(criptum) est, edendorum Tarracone. L(ocus) d(at)us d(ecreto) d(ecurionum).

DATA: 161-169 n.e. (lub kilka lat później)

7. CIL II 1305 Asido

L(ucio) Fabio L(ucii) f(ilio) Gal(eria) tribu Cordo. / IIII viro. / Populus m(unicipii) C(aesarini?) ob. XX paria / gladiatorum data pro / salute et Victoria Caesarum. / Locus et inscriptio d(ecreto) d(ecurionum) / p[er] tabellam data.

DATA: II poł. II w. n.e.

8. CIL II 3270 Castulo

Q(uinto) Torio Q(uinti) f(ilio) Culleoni / proc(uratori) Aug(usti) prov(inciae) Baet(icae) / quod muros vetustate / collapsos d(e) s(ua) p(ecunia) refecit. Solum / ad balineum aedificandum / dedit. / Viam quae per Castul(onensem) / saltum Sisaponem ducit / adsiduis imbribus corrup(tam) munivit; signa Vene(ri) Genetricis et Cupidi(nis) ad theatrum posuit, / (sestertios) centies, quae illi summa / publice debebatur addito, / etiam epulo populo remisit. / Municipis Castulonenses / editis per biduum circens(ibus) / d(dedit) d(edicavit).

DATA: II w. n.e.

9. CIL II 5523 Corduba

Colonia Patric(ia). / L(ucius) Iunius P(ublii) f(ilius), Serg(is) tribu, Paulinus. Pontif(ex), flamen perpet(uus), II vir c(olonorum) c(oloniae) P(atriciae), flamen provinc(iae) Baet(icae). Edito ob. honorem flaminatus munere gladiatorio et duabus lusionib(us), / statuas, quas ob. honores coniunctos promiserat, ex (sestertium) CCCC (milibus) posuit et factis circens(ibus) ded(icavit).

DATA: koniec II w. n.e. / pocz. III w. n.e.

10. CIL II 13 Balsa

Fortunae Aug(ustae) / Sacr(um). / Annius Primitivus / ob. honorem / IIIII vir(atus) sui / edito barcarum / certamine et pugilum. Sportulis / etiam civibus / datis. / D(e) s(ua) p(ecunia) d(onum) d(edit).

DATA: pocz. III w. n.e.